

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολεμώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεσταντική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΗΣ, Δυσχέρειες στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «αρκιτούργικα» του καπετάν Κώστα. Ιστορία μιάς φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΡΙΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιλερ και την λόγην αντικαθιστά το φηροδέλιον και η πέννα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΓΡΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέλη στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκαετηρική: Η απαγόρευση του συλλαβηριού στο Σύνταγμα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, Χριστίνα Αγραμάνη, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, Καλλιόπη Γερονιμάκη, Σίμος Μπόζικης, Χριστίνα Κουσιούρη, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Θάνος Αγγελόπουλος.

42

ΑΘΗΝΑ 2025

Χρήστος Τριανταφύλλου, Η δεύτερη ζωή του Ελευθέριου Βενιζέλου: οικοδομώντας έναν εθνάρχη (1936-1967)

Θάνος Αγγελόπουλος

doi: [10.12681/mnimon.45008](https://doi.org/10.12681/mnimon.45008)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγελόπουλος Θ. (2025). Χρήστος Τριανταφύλλου, Η δεύτερη ζωή του Ελευθέριου Βενιζέλου: οικοδομώντας έναν εθνάρχη (1936-1967). *Μνήμων*, 42, 330-335. <https://doi.org/10.12681/mnimon.45008>

σμα για να παράγει και να πουλά στις εξωτερικές αγορές σε σκληρά νομίσματα. Η προσπάθεια των κρατών –και του ελληνικού συμπεριλαμβανομένου– να επιβάλουν την κυριαρχία τους στη νομισματική κυκλοφορία κλόνησε αυτό το δυαδικό σύστημα και στο μέτρο που είχε επιτυχία αύξησε το κόστος της παραγωγής.

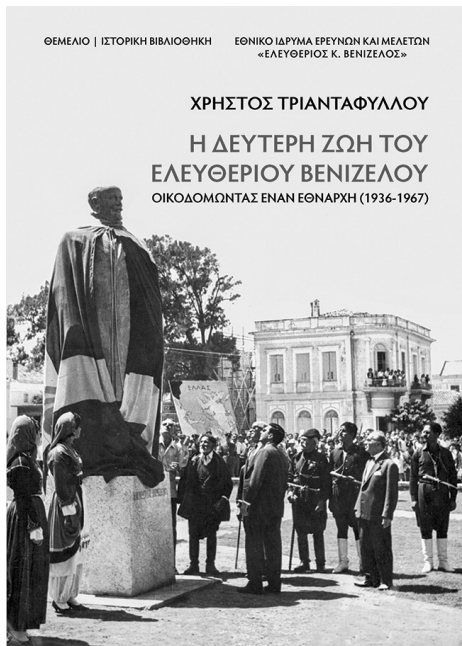
Η Αγριαντώνη αναφέρει ως ένα κίνητρο για την ανάληψη της έρευνας της «την άγνοια της βιομηχανικής ιστορίας της Ελλάδας, που επικρατούσε άλλοτε, αλλά και την υποβάθμιση, ακόμα και σήμερα της σημασίας αυτής της ζωτικής συνιστώσας της οικονομίας της χώρας μας» (σ. 11). Με το βιβλίο της δεν αφήνει περιθώρια για να επικαλεστεί εκ νέου κάποιος άγνοια· το αν όμως έχει πάψει η υποβάθμιση της σημασίας της βιομηχανίας, στη χώρα που έχει αναγάγει την τουριστική κατανάλωση σε «βαριά βιομηχανία», αυτό είναι άλλο ζήτημα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Χρήστος Τριανταφύλλου, *Η δεύτερη ζωή του Ελευθέριου Βενιζέλου: οικοδομώντας έναν εθνάρχη (1936-1967)*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2025, 350 σ.

Το βιβλίο του Χρήστου Τριανταφύλλου εκδόθηκε τον Απρίλιο του 2025, αποτελεί ελαφρώς επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του (2020) και εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο το πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου χρησιμοποιήθηκε στην ελληνική δημόσια σφαίρα μετά θάνατον και μέχρι την επιβολή της χούντας των συνταγματαρχών. Ως επί το πλείστον πηγές του ιστορικού αποτέλεσαν άρθρα εφημερίδων, δημόσιοι λόγοι και αυτόνομα δημοσιεύματα, τα οποία αναφέρονταν στον Βενιζέλο κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η λογική των τριών πρώτων κεφαλαίων είναι χρονολογική και αυτά προσφέρουν στον αναγνώστη ένα χρονικό των διαφορετικών αναφορών στον Βενιζέλο από τις σημαντικότερες αθηναϊκές εφημερίδες κατά την υπό εξέταση περίοδο, συνδέοντας τις αναφορές αυτές με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία και με τις πολιτικές στρατηγικές διαφορετικών πολιτικών προσωπικοτήτων και κομμάτων. Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τις αναφορές στον Βενιζέλο από αυτόνομα δημοσιεύματα (απομνημονεύματα, διδακτικά και σχολικά εγχειρίδια, βιογραφίες κ.λπ.) μεταξύ 1945 και 1967, και οι διαφορετικές υποενότητες χωρίζονται κατά βάση ανά είδος πηγής. Το πέμπτο –και τελευταίο– κεφάλαιο καταπιάνεται με πολιτικά μνημόσυνα, οδωνύμια, ανδριάντες και επετειακές εκδηλώσεις, οι οποίες αναφέρονται στον εκλιπόντα κατά την ίδια περίοδο.

Σε πραγματολογικό επίπεδο, ο Χ. Τριανταφύλλου τεκμηριώνει τόσο την προνομιακή σχέση της εικόνας του Βενιζέλου με το μεταπολεμικό πολιτικό Κέντρο όσο και τη γεωγραφική διαφοροποίηση της μνήμης του εκλιπόντος μεταξύ της Κρήτης και της υπόλοιπης Ελλάδας, ιδιαίτερα δε συγκριτικά με την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και την πολιτική βαρύτητα την οποία αυτή κατείχε. Σημαντικό

κέρδος του βιβλίου, μολονότι αυτό δεν ασχολείται με τον Βενιζέλο όσο αυτός ήταν εν ζωή, αποτελεί επίσης το γεγονός ότι υπονοεί την πολυπλοκότητα της ιστορικής πορείας του, μιας και σχεδόν όλοι μπορούσαν να επικαλεστούν κάποια περίοδο αυτής της πορείας για να ισχυροποιήσουν τις πολιτικές τους επιλογές. Παρά ταύτα, ο υπότιτλος δεν είναι ακριβής, μιας και η εντύπωση την οποία αφήνει η ανάδειξη του βιβλίου είναι ότι η ανάδειξη του Βενιζέλου σε «εθνάρχη» δεν συντελέστηκε πριν τη χούντα.

Σε ένα πρώτο επίπεδο ο Χ. Τριανταφύλλου επιλέγει εξαρχής να αναφερθεί στη βιβλιογραφία περί «συλλογικής μνήμης» (σ. 16-20). Για παράδειγμα, στην αρχή της Εισαγωγής του ο ιστορικός υποστηρίζει τα εξής:

«Με άλλα λόγια, οι αναπαραστάσεις για το παρελθόν —άρα και οι ιστορικές φήμες— είναι μεν συμβολικά συστήματα και δημόσια σχήματα αντίληψης του κόσμου, αλλά προκύπτουν μέσα από τη δράση συγκεκριμένων κοινωνικών παραγόντων. Αυτό δεν σημαίνει πως κάθε μνήμη προέρχεται από τα πάνω, αλλά πως τα συλλογικά υποκείμενα συγκρούονται μεταξύ τους για να επικρατήσει η δική τους ερμηνεία για το παρελθόν —άρα και για το παρόν» (σ. 19). Εξ αυτών συμπεραίνει κανείς ότι η συλλογική μνήμη προκύπτει μέσα από μια συγκρουσιακή διαδικασία, η οποία τέμνει την κοινωνία τόσο κάθετα, δηλαδή «από τα πάνω» και «από τα κάτω», όσο και οριζόντια, δηλαδή από συλλογικά υποκείμενα με διαφορετικές και αντικρουόμενες ερμηνείες για το παρελθόν. Επομένως, υποθέτει κανείς ότι για να προσεγγίσει κάποιος ιστορικά τις «αναπαραστάσεις για το παρελθόν» και τις «ιστορικές φήμες», θα πρέπει να εξετάσει ακριβώς αυτή τη διαδικασία τμήσης των αναφερόμενων κοινωνικών παραγόντων. Ο ίδιος ο ιστορικός, ωστόσο, στο τέλος της εισαγωγής του γράφει: «Η θέση του Βενιζέλου στην ιστορική συνείδηση και στη συλλογική μνήμη θα μπορούσε να προσεγγιστεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους πέρα από τον προτεινόμενο εδώ· για παράδειγμα, μια έρευνα της πρόσληψης του Βενιζέλου από τα κάτω ή της παρουσίας του στη μυθοπλασία θα απαιτούσε διαφορετική μεθοδολογία και θα απέδιδε διαφορετικά ευρήματα» (σ. 31). Η σημείωση του Χ. Τριανταφύλλου είναι ορθή, μιας και οι συντάκτες των πηγών του, κατά βάση δημοσιογραφικοί όμιλοι, πολιτικοί ή ακόμη και το ίδιο το κράτος, δεν δύναται να θεωρηθούν «από τα κάτω» παρατηρητές των πολιτικών εξελίξεων.

Την ίδια στιγμή, ωστόσο, αποδεικνύει ότι οι εισαγωγικές αναφορές περί συλλογικής μνήμης δεν έχουν καμία χρηστική αξία, μιας και, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν εφαρμόζονται στο βιβλίο του. Με άλλα λόγια, ο Χ. Τριανταφύλλου δεν εξετάζει τη θέση του Βενιζέλου στη συλλογική μνήμη αλλά μόνο ορισμένες («από τα πάνω») «προσλήψεις» του εκλιπόντος, με αποτέλεσμα να μην γίνεται κατανοητή στον αναγνώστη η λειτουργία των θεωρητικών αναλύσεων οι οποίες προηγούνται, καθώς και η ωφέλειά τους στην οικονομία του κειμένου. Συμπερασματικά, η θεωρητική επεξεργασία του Χ. Τριανταφύλλου είναι μη συστηματική και τον οδηγεί σε αντιφάσεις.

Η επιφανειακή θεωρητική επεξεργασία του Χ. Τριανταφύλλου συνεπάγεται επίσης την άστοχη χρήση ενός επιτηδευμένου και δήθεν εξεζητημένου λεξιλογίου. Για παράδειγμα, ο ιστορικός επιλέγει ήδη από την εισαγωγή του βιβλίου του να αναφέρεται σε «μνημονικούς δρώντες», δηλαδή σε ανθρώπους οι οποίοι «προωθούν τα συμφέρόντά τους μέσα από τη συγκρότηση αφηγημάτων και ερμηνευτικών σχημάτων για το παρελθόν και μέσα από την αξιοποίηση των θεσμικών τους θέσεων» (σ. 16). Με την έκφραση «μνημονικοί δρώντες» ο ιστορικός μεταφράζει τους «memory agents» (σ. 16). Στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία, από όπου και αντλεί ο Χ. Τριανταφύλλου (σ. 16-17, παραπομπές 3-6), η χρήση των εννοιών («agent»), («agency») κ.λπ. έχει νόημα στον βαθμό όπου αυτές συσχετίζονται ή αντιπαρά τίθενται με μία ή περισσότερες δομές, «structures». Στην προκειμένη περίπτωση, ο ιστορικός αποφεύγει συστηματικά να αναφερθεί σε οποιαδήποτε δομή. Επιπροσθέτως, αρκετές φορές ο Τριανταφύλλου αναφέρεται απλά σε «δρώντες» χωρίς αυτοί να είναι «μνημονικοί», μερδεύοντας έτι περαιτέρω τον αναγνώστη. Συμπερασματικά, η εν λόγω επιλογή αποτυγχάνει να επιτελέσει τον αναλυτικό ρόλο τον οποίο υπόσχεται στην Εισαγωγή, περιπλέκει δίχως λόγο την αφήγηση και μάλλον προκαλεί σύγχυση παρά διαφωτίζει.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο Τριανταφύλλου επιχειρεί να κάνει πολιτική ιστορία, μιας και το βιβλίο του αναφέρεται μερικώς σε μια τάση του ρεύματος της Νέας Πολιτικής Ιστορίας. Συγκεκριμένα, για τον ιστορικό αυτό σημαίνει ότι αποδίδει μια *a priori* πρωτοκαθεδρία στο συμβολικό επίπεδο για την ιστοριοποίηση της πολιτικής (σ. 17-18, παραπομπή 9). Στο εν λόγω βιβλίο, ωστόσο, η αναγωγή της πολιτικής στο πολιτισμικό πεδίο τείνει να οδηγήσει την αυτονόμηση της πολιτικής στα λογικά της όρια, ήτοι στην ανεξαρτητοποίησή της. Η πολιτική παρουσιάζεται ως το αποτέλεσμα κομματικών ανταγωνισμών και συσχετισμών, μετακινήσεων στελεχών και προεκλογικών εκστρατειών, με σχεδόν αποκλειστικό πλαίσιο αναφοράς τις πολιτικές προσωπικότητες και τον Βενιζέλο ως σύμβολο. Οι ταξικοί ανταγωνισμοί, τα αντικρουόμενα συμφέροντα και αιτήματα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και ο κοινωνικός παράγοντας συνολικά εν τέλει δεν αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες στην παραγωγή πολιτικής και οι σχετικές αναφορές είναι ευκαιριακές (σ. 160, 186). Έτσι, το βιβλίο παραμένει εν πολλοίς μια παραδοσιακή και «από τα πάνω» αφηγηματική πολιτική ιστορία με έμφαση στις μεγάλες και μεγαλομεσαίες προσωπικότητες. Ο βαθμός στον οποίο συμβαίνει αυτό δε, καθί-

σταται σαφής από το γεγονός ότι κατά τον ιστορικό η «συλλογική μνήμη» περιτρέφεται αποκλειστικά γύρω από πρόσωπα ή γεγονότα του παρελθόντος (σ. 17).

Σε ένα τρίτο επίπεδο, ο Τριανταφύλλου επιλέγει να εγγράψει το βιβλίο του στις «σπουδές φήμης» (σ. 17-20). Η επιλογή αυτή του ιστορικού περιχαρακώνει το ερευνητικό αντικείμενο και περιορίζει το ιστοριογραφικό και μεθοδολογικό πλαίσιο αναφοράς του βιβλίου εν πολλοίς σε λιγοστούς Αμερικανούς κοινωνιολόγους (σ. 18, παραπομπή 10). Επιπροσθέτως, ακόμη και αν ο ιστορικός δεν ισχυρίζεται ότι κάνει συγκριτική ιστορία, στην πράξη η χρήση των «σπουδών φήμης» στο βιβλίο του σημαίνει κατά βάση τη συγκριτική χρήση ξένων παραδειγμάτων, κυρίως αυτά των Αβραάμ Λίνκολν, Τζουζέπε Γκαριμπάλντι και Όττο φον Μπίσμαρκ, ως επιβεβαίωση και τεκμηρίωση παρατηρήσεων που αφορούν την ελληνική περίπτωση, εν είδει γενίκευσης (βλ. σ. 71, 117-118, 188, 192, 195, 232-233, 258-261, 268-269, 304-305· πρβλ. σ. 256, 290-292). Μολαταύτα, η χρήση της συγκριτικής μεθόδου από τον ιστορικό παραμένει επιφανειακή και εργαλειώδης, καταστρατηγώντας τρεις θεμελιώδεις αρχές της. Πρώτον, ο ιστορικός θα πρέπει να γνωρίζει εξίσου καλά, και σε κάθε περίπτωση με επάρκεια, τις διαφορετικές περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται, προϋπόθεση που δεν πληρούται, αν κανείς διαβάσει για παράδειγμα ορισμένες αναφορές στον Γκαριμπάλντι και στον Μπίσμαρκ (σ. 71, 291-292). Δεύτερον, δεν αναφέρονται πουθενά στο βιβλίο τα κριτήρια ή η λογική που διέπουν την επιλογή των συγκεκριμένων παραδειγμάτων, καθώς και οι μεθοδολογικές προκείμενες αυτών. Τρίτον, δεν αναφέρονται πουθενά οι επιδιωκόμενοι ερευνητικοί στόχοι της συγκριτικής εξέτασης.¹

Η μη συστηματική θεωρητική επεξεργασία του Τριανταφύλλου αντικατοπτρίζεται επίσης στα βασικά ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία τίθενται, σε παραλλαγές, στο βιβλίο του, και τα οποία, κατά τον ίδιο, είναι τα εξής: «ποιος επικαλείται, ποιο παρελθόν, πώς και γιατί» (σ. 10, 22-23, 28, 31, 67, 118, 310). Η κεντρική θέση αυτών των ερωτημάτων επιβεβαιώνεται τόσο από το περιεχόμενο του βιβλίου, όσο και από το γεγονός ότι τα συμπεράσματά του επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στην απάντηση αυτών των στοιχειωδών ερωτημάτων (σ. 309-316). Τα συγκεκριμένα ερωτήματα δεν αποτελούν παρά τη φιλολογική κριτική των πηγών, δηλαδή τις βασικές επιστημολογικές αρχές της ιστορικής επιστήμης, και η αναγωγή τους σε «μεθοδολογικούς άξονες» (σ. 31) και «μεθοδολογικό διαχωρισμό» (σ. 310) καταδεικνύει την απουσία πραγματικής ερευνητικής μεθοδολογίας, την αναπαραγωγή μιας θετικιστικής αντίληψης για την ιστορία και την επιστροφή σε παλαιότερα πρότυπα ιστορικής γραφής.

Ο θετικισμός και η απουσία συστηματικής θεωρητικής επεξεργασίας και μεθοδολογίας οδηγεί επίσης τον Τριανταφύλλου στην αδυναμία άρθρωσης ιστορικού επιχειρήματος. Πέρα από την επανάληψη κοινοτοπιών, όπως για παράδειγμα η

1. Για παράδειγμα βλ. Charles Tilly, *Big structures. Large processes. Huge comparisons*, Νέα Υόρκη, Russell Sage Foundation, 1984.

οργανική σύνδεση παρελθόντος-παρόντος και το πολιτικό περιεχόμενο της ιστορίας (σ. 17-18, 34, 51, 52, 59-60, 144, 152, 193) ρέποντας δε σε ορισμένα σημεία προς την υπερβολή (σ. 33, 66, 72-73, 103-104, 127 185, 190, 261), ή ήδη γνωστών επιχειρημάτων, όπως για παράδειγμα η συναίρεση του Εθνικού Διχασμού με τον Εμφύλιο (σ. 27-28, 44-61, 64-65, 77-78, 93-94, 120-121), το μόνο συμπέρασμα το οποίο προσιδιάζει σε ιστορικό επιχείρημα και μπορεί να εξαχθεί από το βιβλίο συμπυκνώνεται στην εξής φράση του ιστορικού: «η εξέλιξη ενός ιστορικού φαινομένου δεν συνεπάγεται πως αυτή ήταν η μόνη δυνατή» (σ. 309). Σε αυτό το πλαίσιο, ο Τριανταφύλλου επισημαίνει ότι στο ερώτημα «σε ποιον ανήκει τελικά ο Βενιζέλος» η απάντηση δεν μπορεί να είναι «ούτε ουσιοκρατική ούτε αμιγώς πολιτική» (σ. 314). Λίγες αράδες πιο κάτω, ωστόσο, ο ιστορικός υποστηρίζει ότι όλες οι πολιτικές παρατάξεις, πλην του Κέντρου, χρησιμοποίησαν τον Βενιζέλο ευκαιριακά και συγκυριακά, και μόνο το Κέντρο θέλησε να διεκδικήσει την «κυριότητα» του εκλιπόντος (σ. 314-315). Με άλλα λόγια, η πραγματική ιστορική εξέλιξη ήταν και η μόνη δυνατή και εφικτή. Έτσι, το βιβλίο καθιστά το κοινώς αποδεκτό αξίωμα περί πολυπλοκότητας της ιστορικής πραγματικότητας κενό γράμμα.

Το ίδιο ισχύει για την ιστορικοποίηση του θέματος από τον Τριανταφύλλου και για το μοναδικό ιστορικό ερώτημα το οποίο τίθεται στο βιβλίο, δηλαδή το «γιατί επιλέχθηκε ο Βενιζέλος αντί οποιουδήποτε άλλου πολιτικού προσώπου» να αναχθεί σε «εθνάρχης» (σ. 309, παραπομπή 22). Συγκεκριμένα, μολονότι ο ιστορικός πολύ σωστά υπογραμμίζει στα συμπεράσματά του το αυτονόητο καθήκον των ιστορικών, ήτοι ότι «πρέπει να ιστοριοποιούμε το αντικείμενο της έρευνάς μας» (σ. 308-309), εν τέλει ο αναγνώστης του βιβλίου σε πολλά σημεία δεν μπορεί να κατανοήσει τη σχετική βαρύτητα των αναφορών στον Βενιζέλο. Αυτό συμβαίνει διότι κατά κανόνα οι αναφορές αυτές αφενός δεν ποσοτικοποιούνται (πρβλ. σ. 91-92, 276-277) και αφετέρου δεν αντιπαραβάλλονται με αναφορές που ενδεχομένως να γίνονταν από τις ίδιες πηγές σε άλλες ιστορικές προσωπικότητες στη συγχρονία. Με άλλα λόγια, ακόμα και αν ο Τριανταφύλλου δεν ξεπερνά τα όρια του αναχρονισμού, για τον αναγνώστη του βιβλίου η πολιτική βαρύτητα του εκλιπόντος ως συμβόλου μάλλον προκαταλαμβάνεται παρά εξηγείται ιστορικά. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο η απάντηση του βιβλίου στο ερώτημα του «γιατί επιλέχθηκε ο Βενιζέλος» τείνει να λάβει υπερβατικά χαρακτηριστικά, μιας και η αναγωγή του εκλιπόντος σε «εθνάρχη» αποδίδεται εν τέλει στη «μοναδικότητα της προσωπικότητας» του Βενιζέλου, το πραγματικό και συμβολικό βάρος του οποίου συντέλεσε στο «να καμπυλωθεί ο εθνικός χωροχρόνος» (σ. 317). Μολαταύτα, εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελούν δύο υποενοήτες του πέμπτου κεφαλαίου, κατά κύριο λόγο αυτή η οποία αναφέρεται στους ανδριάντες του εκλιπόντος και σε μικρότερο βαθμό αυτή η οποία αναφέρεται στα οδωνύμια.

Ο θετικισμός και η μη συγκρότηση ιστορικού επιχειρήματος από τον Τριανταφύλλου οδηγεί στην αδυναμία άρθρωσης ιστορικού αντεπιχειρήματος, γεγονός το οποίο καθιστά αδύνατη την ιστορική αντιπαράθεση και τον παραγωγικό επι-

στημονικό διάλογο. Συγκεκριμένα, αυτό καθίσταται σαφές από τον τρόπο με τον οποίο ο ιστορικός αντιμετωπίζει τη διαδικασία συγκρότησης των πολιτικών γενεών, δηλαδή ένα από τα «βασικά ζητούμενα» του βιβλίου κατά τον ίδιο (σ. 25-27). Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μια έννοια, η αναλυτική και ερμηνευτική αξία της οποίας έχει αμφισβητηθεί τόσο πολύ, ο Τριανταφύλλου δεν συμπεριλαμβάνει στη βιβλιογραφία του ούτε ένα σχετικό καταστατικό κείμενο. Παραβλέπει, μεταξύ άλλων, τα θεμελιώδη κείμενα των Καρλ Μάνχαϊμ² και Λυσιέν Φεβρ,³ ακόμη και το εξαιρετικό σχετικό βιβλίο του Ευγένιου Ματθιόπουλου, το οποίο εκδόθηκε στα ελληνικά το 2019.⁴ Η μόνη τεκμηρίωση για τη χρήση της έννοιας της γενιάς από τον ιστορικό γίνεται σε ένα άρθρο τριών σελίδων, το οποίο εκφράζει προβληματισμούς για τον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί μεταχειρίζονται την αυτή έννοια (σ. 25, παραπομπή 22⁵), μιας και όλες οι υπόλοιπες παραπομπές αφορούν την αυτοβιογραφική μνήμη (σ. 25-27, παραπομπές 23-26). Συμπερασματικά, η επιλογή της αγνόησης μιας ολόκληρης βιβλιογραφίας και ιστοριογραφικής συζήτησης για ένα «βασικό ζητούμενο» του βιβλίου καταργεί *de facto* τον επιστημονικό διάλογο.

Εν κατακλείδι, είναι βέβαιο ότι το βιβλίο του Χ. Τριανταφύλλου κομίζει ορισμένα ιστοριογραφικά κέρδη χάρη στην αρκετά εμπειριστατωμένη κριτική των πηγών του. Από την άλλη μεριά, η υποτιθέμενη θεωρητική λεπτότητα, η οποία διέπει το βιβλίο, στην πράξη αποτελεί προκάλυμμα τόσο για τον μέγιστο δυνατό περιορισμό του επιστημονικού διαλόγου όσο και για την αναπαραγωγή του θετικισμού στην ιστορική επιστήμη. Σε κάθε περίπτωση, κλείνοντας δεν θα πρέπει ξεχνάμε τα λόγια του Ντέιβιντ Χιουμ: «Μια ακόμη περίπτωση πραγματικής ελευθερίας, παράδειγμα της οποίας μόνο στους αρχαίους χρόνους μπορούμε να εντοπίσουμε, είναι η ελευθερία της σκέψης η οποία δέσμευε τους ανθρώπους των γραμμάτων, οι οποίοι είχαν τόσο διαφορετικές μεταξύ τους θεωρητικές απόψεις, να διατηρούν την αμοιβαία φιλία και σεβασμό: και να μην τσακώνονται ποτέ για αρχές ενώ συμφωνούν στις κλίσεις και τους τρόπους τους. Η επιστήμη ήταν συχνά αντικείμενο διαφωνίας, ποτέ εχθρότητας».⁶

ΘΑΝΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

2. Karl Mannheim, «Das Problem der Generationen», *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie* 7 (1928), σ. 157-185, 309-330.

3. Lucien Febvre, «Généérations», *Bulletin du Centre International de Synthèse. Section du synthèse historique* 7 (1929), σ. 36-43.

4. Ευγένιος Ματθιόπουλος, *Η έννοια της «γενιάς» στην περιοδολόγηση της ιστορίας, της ιστορίας της λογοτεχνίας και της ιστορίας της τέχνης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019.

5. Wulf Kansteiner, «Moral Pitfalls of Memory Studies: The Concept of Political Generations», *Memory Studies* 5/2 (2012), σ. 111-113.

6. David Hume, «Dedication to Reverend Mr. Hume, Author of *Douglas*, a Tragedy», ο ίδιος, *Four Dissertations*, Λονδίνο, A. Millar, 1757, σ. ii.